

Arzu Məsim qızı Mədətova
Azərbaycan Universiteti
arzu.d96@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN KONTRASTİV TƏHLİLİ

Açar sözlər: *ingilis dili, Azərbaycan dili, frazeoloji vahidlər, kontrastiv təhlil*

Key words: *English, Azerbaijani, phraseological units, contrast analysis*

Ключевые слова: *английский язык, азербайджанский язык, фразеологические единицы, контрастивный анализ*

Giriş

Müxtəlif sistemli dillərdə eyni kateqoriyadan olan vahidlərin qarşılıqlarının müəyyənəşdirilməsi ilk növbədə bu vahidlər arasında uyğunluqlar və uyğunsuzluqları aydınlaşdırmağı tələb edir. Kontrastiv tədqiqatlar belə dillərdə qarşılaşdırıla və ya bir-birini əvəz edə biləcək vahidləri müəyyənəşdirməyə imkan verir.

Hər bir dilin lüğət fondunda frazeoloji ifadələr özünəməxsus yer tutur. Onların qarşılaşdırılmasında bir sıra cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməsi lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji ifadələr müxtəlif sistemə malik olan dillərdə əsasən fərqli struktura və semantikaya malik olsa da, onların bir qismində müəyyən uyğunluq, yaxınlıq da müşahidə edilir.

Semantikasi və strukturuna görə uyğun gələn frazeoloji ifadələr müəyyən qrup təşkil edir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, uyğunluqlar ya yalnız semantikaya, ya yalnız struktura, ya da həm semantika, həm də struktura görə ola bilər. Məsələn, ingilis dilində *to take oneself in hand*, Azərbaycan dilində *özünü ələ almaq*, rus dilində *взять себя в руки*, ingilis dilində *to shut one's eyes*, Azərbaycan dilində *göz yummaq*, rus dilində *закрывать глаза* birləşmələrində komponentlərin və mənanın eyniliyi diqqəti cəlb edir. Sintaktik baxımdan müxtəlif sistemə malik dillərə aid olan birləşmələrdə oxşar komponentlərin sıralanmasında fərq aydın görünür. Bu fərq müvafiq dilin sintaktik xüsusiyyətləri, sintaktik normaları ilə bağlıdır və əhəmiyyətli rol oynamır, yəni frazeoloji ifadələrin komponentlərinin sıralanması onların məna və komponent oxşarlığına heç bir təsir göstərmir.

Bu və ya digər sözün birləşmədəki ətrafı, distributiv imkanları onun mənasına müəyyən təsir göstərir. Sözün birləşmədəki mənası onun lüğəvi mənasından əsaslı şəkildə fərqlənə bilər. Bu, frazeoloji ifadələr üçün daha səciyyəvidir. Müəyyən dilə aid frazeoloji ifadələrin başqa dilə tərcüməsi və ya transformasiyası tərcüməşünaslığın həll etməli olduğu mühüm problemlər sırasına daxildir.

Bu və ya digər əşyaya (kəmiyyətə) bərabər tutulan, hər hansı cəhətdən ona uyğun gələn, onu əvəz və ya ifadə edə bilən əşya (kəmiyyət) bir-birinə ekvivalent sayılır. Bədii tərcümədə belə bərabərqiymətliyi təmin etmək çətindir, çünki tərcümə zamanı mənbə dilin sistemi ilə tərcümənin edildiyi dilin sistemi arasındakı fərqlər orijinalın məzmununun tam saxlanması imkanını məhdudlaşdırır. Ekvivalentliyi müəyyənəşdirmək üçün meyar rolunu orijinaldakı məna elementlərinin saxlanması oynayır. Bunu əsas götürərək V. Komissarov ekvivalentliyin beş tipini fərqləndirir: 1) tərcümə materialında orijinaldakı məzmun saxlanır; 2) orijinalın və tərcümə olunmuş materialın ümumi məzmunu eyni kommunikasiya məqsədini güdməklə yanaşı, eyni dilxarici situasiyanı əks etdirir; 3) leksik tərkibdə və sintaktik strukturda paralellər olur; 4) sintaktik struktur qorunur; 5) orijinala tərcümə olunmuş material arasında maksimal yaxınlıq olur [2, c.52-56]. Əslində, beşinci tip ekvivalentlik anlayışının təyin edilməsi ilə bağlıdır. Burada ekvivalentliyin sərhədləndirilməsində müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Maksimal yaxınlığı qiymətləndirmə vasitəsi və ya meyarı yoxdur. Ona görə də frazeoloji ifadələrin transformasiyası zamanı maksimal yaxınlıq adı altında ekvivalentlikdən danışmaq özünü doğrultmur.

Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji ifadələrinin bir-biri ilə uyğun gəlməsi halları az deyildir. Frazeoloji ifadələrin başqa dilə hərfi tərcüməsi mübahisə doğuran bir məsələdir. Bu məsələyə bir çox tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Onlar arasında həm hərfi tərcüməni rədd edənlər, həm də bir sıra frazeoloji ifadələr üçün qəbul edənlər, həm hərfi tərcümədən, həm də transformasiyadan istifadə etməyin tərəfdarları olanlar vardır. Bəzi müəlliflər frazeoloji ifadələrin hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, əksinə, bu əlaməti dilin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn,

S.Murtuzayev yazır: "... ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir" [3, s.28].

Frazeoloji ifadələrdə millilik güclüdür. Frazeoloji ifadələrin onların aid olduqları dilin daşıyıcılarının dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etnik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzı və s. ilə bağlılığını qeyd edən S.Əliyeva göstərir ki, frazeoloji ifadələrin başqa dilə hərfən tərcümə oluna bilməməsi də əsasən bununla bağlıdır. Onun fikrinə görə, frazeoloji vahidlərin hərfi tərcüməsi prosesində leksik-semantik baxımdan bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Frazeoloji ifadələrinin tərcümə oluna bilməməsi faktı özünü daha çox doğruldur. Əksərən onlar ya ekvivalentlə əvəzlənir, ya da leksemlərlə verilir [1, s.102].

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən frazeoloji vahidlərin kontrastiv təhlili onların struktur cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ortaya çıxan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. A.B.Kunin, M.N.Amosova, Y.I.Retsker, T.Q.Levitskaya, A.F.Fiterman, A.V.Fyodorov, V.N.Krupnov və başqalarının tədqiqatlarında da göstərilədiyi kimi, ingilis frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə tərcüməsi mühüm linqvistik problemlərdəndir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bir sıra vacib məsələlərin həllinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Məlumdur ki, başqa dillər kimi, ingilis dilinin də frazeoloji sistemi bu dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, məna zənginliyi və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. İngilis frazeoloji ifadələrinin tərcüməsində olan çətinliyin bir səbəbi də ondadır ki, heç bir lüğət frazeoloji vahidlərin konkret kontekstdəki mənasını dəqiqliklə əhatə edə bilmir. Ona görə də tərcümə prosesində frazeoloji vahidlərin ekvivalentlik xüsusiyyəti, bir qayda olaraq, ön plana çəkilir.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsinə nail olmaq üçün bu dilin incəliklərini bilmək, ingilis xalqının məişətinə, həyat tərzinə yaxından bələd olmaq lazımdır, çünki tərcüməsi çətinlik törədən ifadələr daha çox məişətlə bağlı olur. Məsələn, *And with a great effort he tottered in through a long window and sank into old Jolyon's chair*" (J.Galsworthy) cümləsindəki *long window* ifadəsi Azərbaycan dilinə "uzun pəncərə" kimi deyil, "aynalı qapı" kimi tərcümə olunmalıdır. Cümləni isə bütövlükdə belə tərcümə etmək olar: "O, səndələyə-səndələyə **aynalı qapıdan** güclə içəri keçib qoca Coulyonun kürsüsündə əyləşdi" (C.Qolsuorsi).

Bir sıra əsl ingilis frazeoloji ifadələrini Azərbaycan dilinə sinonim sözlərin köməyi ilə tərcümə etmək olar: Müq. et: *to hreak the ice* - "sükutu pozmaq", "ilk addım atmaq", "tənişliq üçün təməl qoymaq", "aradan pərdəni götürmək"; *On the instant he was thinking how natural and unaffected her manner was now that the ice between them had been broken.*" (Th.Dreiser) "Klayd indi **onların arasındakı pərdə götürüləndən sonra** Robertanın özünü necə aparacağı haqqında fikirləşirdi" (T.Drayzer).

Müşahidələr göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri fərqli sistemlərə malik olduqları üçün onlarda bir-birinə tam ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr də çox deyildir. Ona görə də Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan ingilis frazeoloji birləşmələri mənaça uyğun gələn söz və ya birləşmələrdən istifadə edilməklə tərcümə olunur. Müq. et: *to set the Thames on fire* "qeyri-adi bir şey etmək", *to be born with a silver spoon in one's mouth* - "xoş bir saatda dünyaya gəlmək".

Frazeoloji ifadələrin tərcüməsinin mürəkkəbliyi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir də onunla bağlıdır ki, bu və ya digər dayanıqlı söz birləşməsinin leksik mənası heç də həmişə onu təşkil edən komponentlərin semantikasından irəli gəlmir. Bu zəmində tədqiqatçılar və tərcüməçilər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Onların bir qismi söz birləşmələrini təşkil edən komponentlərin kalka yolu ilə tərcüməsindən imtina edir, digərləri isə, əksinə, bu cür tərcüməyə meyil edirlər.

Tərcümə zamanı obyekt dildə mənəbə dildəkinə oxşar frazeoloji ifadələrin seçilməsinin zəruriliyi barədə fikrin xeyli tərəfdarları vardır. Bu problemin həllinin mürəkkəbliyi nəinki germanistika, türkologiya və rus dilçiliyi qarşısında dayanır, o eləcə də ümumdil xarakteri daşıyır. Beləliklə, ingilis frazeoloji ifadələrini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən adekvatlıq problemi daha qabarıq görünür. Məsələn, *The pot calls the kettle is black* ingilis atalar sözünə Azərbaycan dilində "Kor kora kor deməsə, bağı çatlar" atalar sözü, yaxud ingilis *There is a life in the old dog yet* ifadəsinə Azərbaycan dilində "Hələ canında su var" uyğun gəlir.

Bizə belə gəlir ki, bu nümunələrin tərcüməsində frazeoloji konstruksiyaların ifadəliliyi, emosionallığı, semantik yükü qorunub saxlanmışdır. Onları adekvat tərcümənin ideal nümunələri hesab etmək olar. Hər iki nümunənin tərcüməsində mənəbə dilin daşıyıcılarının spesifik milli xüsusiyyətləri ilə bağlı leksik vahidlər kifayət qədər düzgün tapılmışdır.

Frazeoloji vahidlərin situativ-assosiativ istifadə dairəsi yetərincə genişdir. Orijinal ilə tərcümə olunan material arasındakı eyniliyin (oxşarlığın) qorunub saxlanması kalka yolu ilə edilmiş tərcümə sayəsində mümkün olur. Bununla yanaşı, bu məqsədlə bəzən hərfi tərcüməyə də müraciət edilir. Lakin bir sıra müəlliflər hərfi tərcüməni məqsədəuyğun hesab etmirlər.

İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilində mövcud olan ekvivalentlərinin və ya analoqlarının tapılaraq tərcümə edilməsini frazeoloji üsul adlandırmaq olar. Məhz frazeoloji üsul nəticəsində tərcümənin adekvatlığına nail olmaq mümkündür. Müt. et: *Achilles' heel* - *Axilles dahanı*, *Augean stahle(s)* - *Avgi tövlələri*.

A drop in the bucket deryada bir damla, a fly in the ointment - milçək bir şey deyil, amma ürək bulandırır, it's raining cats and dogs - elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə birləşmələri analoji tərcümə nümunələri sayıla bilər. Lakin bir çox hallarda obyekt dilin daxili ehtiyatları tam frazeoloji tərcümə üçün material verilir. Belə hallarda tərcümədə kalka yolu ilə tərcüməyə müraciət olunur. İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə çevrilməsinə sonuncuda onlara uyğun gələ bilən frazeoloji ifadələrin olmadığı hallarda müraciət edilir. Bu, frazeoloji vahidlərin transformasiyası üsullarından biridir. Frazeoloji vahidlərin kalka edilməsində mənbə dilin frazeoloji birləşmələrini təşkil edən komponentlərə görə müəyyən edilir. Məsələn, *The moon is not seen when the sun shines* frazeoloji ifadəsinin Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə tərcüməsində ("Gün çıxanda ay görünməz") mənbə dildəki ekpressivlik tam həcmdə saxlanmışdır.

İngilis frazeoloji ifadələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları sonuncuda "hazır" modellərlə bağlıdır. Kalka və yarımkalka üsulu ilə tərcüməyə əsasən mənbə dildə və obyekt dildə frazeoloji ifadələrin mənaça üst-üstə düşdüyü hallarda müraciət edilir. Məsələn, əminliklə demək olar ki, ingilis dilinin bilavasitə rolu sayəsində Azərbaycan dilinin aşağıdakı frazeoloji ifadələrlə zənginləşməsi mənbəyi məhz ingilis dilidir: *Kassandra xəbərdarlıqları* (*Cassandra warnings*), *qızıl əsr* (*the golden age*), *Sezarın arvadı şübhədən kənar olmalıdır* (*Cesar's wife must (or should) be above suspicion* - (hərfən "Sezarın arvadı" kimi tərcümə edilə bilən *Cesar's wife* ifadəsi "şübhədən xali adam" mənasında işlədilir), *Herkules əməyi* (*a labour of Hercules* (*the labour of Hercules*)).

Tərcümənin onun əsas prinsip və metodlarından (üsullarından) düzgün istifadə olunması səviyyəsində araşdırılması həm nəzəri baxımdan, həm də təcrübə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə bir dildə digər dilin frazeoloji ifadələrinin açılması və verilməsinin əsas vasitəsidir. Tərcümə zamanı orijinalın məna və məzmununun verilməsində tam dəqiqlikdən başqa, ifadənin emosional və üslubi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da vacibdir, çünki dillərin frazeologiyası müxtəlif yollarla, fərqli tarixi şəraitlərdə formalaşır, inkişaf edir. Bəzən bir dilin frazeoloji vahidlərinə xas olan emosional və üslubi xüsusiyyətlər digər dildə mövcud olmur. Belə hallarda tərcüməçi bu və ya digər dilin söz və ifadələrinin milli xüsusiyyətləri ilə hesablaşmalıdır.

Nəticə

Müşahidələr göstərir ki, bəzi frazeoloji ifadələrə araşdırdığımız dillərdən yalnız birində təsadüf edilir. Digər dildə onu analoji vasitələrə vermək mümkün olmur. Məsələn: ing. *Carry coals to Newcastle* ("Nyukasla kömür daşımaq"), azərb. *Naxçıvana duz aparmaq, nöyütü Bakıya daşımaq*, rus. *Ехать в Тулу со своим самоваром* ("Tulaya öz samovarı ilə gəlmək"). Bu tipli ifadələrin yaranması bu və ya digər xalqın həyat tərz, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, tarixi ilə bağlıdır. Yüksək milli koloritə malik əlatı belə ifadələrin tərcüməsi çox çətindir və artıq qeyd olunduğu kimi, mənbə dilin analoji vasitələri ilə mümkün olmur, ona görə də tərcümə zamanı onların obyekt dilin daşıyıcılarının təfəkkür tərzinə uyğun qarşılığını tapmaq lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqatlar. AMBA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, № 1, 1999, s.100-104.
2. Комиссаров В.И. Теория перевода. М., 1990, 253 с.
3. Murtuzayev S. M.F. Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1962, s.62-105.

Contrastive analysis of phraseological units of the English and Azerbaijani languages

Summary

Phraseological expressions occupy a special place in the dictionary of each language. There are a number of aspects that must be considered when comparing them. It should be noted that although phraseological expressions have different structures and semantics in languages with different systems, some of them have some similarities.

Observations show that some phraseological expressions are found only in one of the languages that we study. You can not convey it by means of other languages. The appearance of such expressions is associated with the lifestyle, culture, economy and history of a particular nation.

Контрастивный анализ фразеологических единиц английского и азербайджанского языков

Резюме

Фразеологические выражения занимают особое место в словаре каждого языка. Есть ряд аспектов, которые необходимо учитывать при их сравнении. Следует отметить, что хотя фразеологические выражения имеют разные структуры и семантику в языках с разными системами, некоторые из них имеют некоторые сходства.

Наблюдения показывают, что некоторые фразеологические выражения встречаются только на одном из языков, которые мы изучаем. Нельзя передать его средствами других языков. Появление таких выражений связано с образом жизни, культурой, экономикой и историей той или иной нации.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərilib: 02.06.2020

Qəbul edilib: 04.06.2020